

ЕВОЛЮЦІЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В АНТИЧНОМУ РИМІ: ПОРУЧИТЕЛЬСТВО І ЗАСТАВА

У статті розглядається еволюція основних засобів забезпечення позики в античному Римі – поручительство і застава. Визначена основна форма застави в ранній період історії Рима: кабальне рабство - «нексум». Описані основні умови перетворення в кабального раба («nexi») та історичні події, які привели до скасування цієї форми застави. Проаналізовані основні характеристики більш цивілізованих форм застави рухомого і нерухомого майна: «фідучія», «пігнус», «антихреза» та «іпотека». Дана коротка характеристика основних форм поручительства: «спондіо», «фідейпромисіо» та «фідейюссіо».

Ключові слова: античний Рим, поручительство, застава, кабальне рабство, нексум, фідучія, пігнус, антихреза, іпотека.

Михайл САЙКО

ЭВОЛЮЦИЯ КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АНТИЧНОМ РИМЕ: ПОРУЧИТЕЛЬСТВО И ЗАЛОГ

В статье рассматривается эволюция основных средств обеспечения займа в античном Риме – поручительство и залог. Определена основная форма залога в ранний период истории Рима: кабальное рабство - «нексум». Описаны основные условия превращения в кабального раба («nexi»), а также исторические события, которые привели к отмене этой формы залога. Проанализованы основные характеристики более цивилизованных форм заклада движимого и недвижимого имущества: «фидучия», «пигнус», «антихреза» и «ипотека». Дана короткая характеристика основных форм поручительства: «спондио», «фидейпромиссио» и «фидейюссио».

Ключевые слова: античный Рим, поручительство, залог, кабальное рабство, манципация, нексум, фидучия, пигнус, антихреза, ипотека.

Mykhaýlo SAYKO

EVOLUTION OF CREDIT RELATIONS IN ANCIENT ROME: GUARANTEE AND MORTGAGE

Evolution of the main means of loan return ensuring: guarantee and mortgage in ancient Rome is viewed in the article. The principal form of mortgage in early Rome - serving to enslave mortgage «nexum» is defined. The condition of the servings to enslave slaves «nexi» and historical events, that have led to the cancellation of this mortgage form are described. The fundamental characteristics of more civilized mortgage forms of movable and fixed properties: «fiducia», «pignus», «antichresis» and «hypotheca» are analyzed. Short characteristic of the basic guarantee forms «spondio», «fidepromissio» and «fideiussio» is given.

Key words: ancient Rome, guarantee, mortgage, serving to enslave, nexum, fiducia, pignus, antichresis, hypotheca.

Відносини кредиту по праву вважаються однією з найважливіших характеристик економічного розвитку суспільства, і тому вивчення особливостей їх функціонування в античному Римі важливе як для історичної характеристики давньоримського суспільства, так і для розуміння субстанційної сутності кредиту. Зрозуміло, що поняття «кредитні відносини» занадто об'ємне для того, щоб їх можна було розглянути в одній роботі, тож у даній статті ми зосередились на аналізі основних засобів забезпечення позики – поручительстві і заставі.

Відносини кредиту, втім, як і будь-яке інше суспільно важливе явище, неможливо вивчати у статистиці: зрозуміло, що у Ранньому Римі їх характер мусив бути іншим, ніж в епоху розквіту чи занепаду Римської держави. Тому, розглядаючи основні засоби забезпечення позики в античному Римі, дослідники виділяють два основні етапи їх еволюції. На першому етапі, який включає царський період (VIII–VI ст. до н.е.) й епоху ранньої республіки (V–III ст. до н.е.), пануючою формою була застава особистості (кабальне рабство - «пехум»). Після скасування цієї останньої на перший план виходять більш цивілізовані форми поручительства і застави як рухомого, так і нерухомого майна.

Значну увагу кабальному рабству приділили такі видатні дослідники римського права, як Карл Фрідріх Савіньї і Едуард Гушке. Савіньї присвятив означеному питанню невелику брошуру «Про староримське боргове право» [26], а Гушке опублікував солідну за розмірами і змістом роботу «Про право «нексум» і староримське боргове право» [23]. Питання кредиту розглядали не лише правники, а й історики. Серед великої кількості історичних досліджень відзначимо капітальну працю Йоганна Мадвіга, один із розділів якої присвячений еволюції кредитних відносин [25]. Анрі Валлон у змістовній роботі «Історія рабства в античному світі» описав становище кабальних рабів і висловив кілька цікавих думок з приводу спірних питань, які виникли в ході дослідження [2]. Усі ці книги були опубліковані ще у XIX – на початку XX ст., і за час, що минув відтоді, було написано немало робіт, перерахувати які немає ніякої можливості. Згадаємо лише окремі статті і монографії, опубліковані в останні десятиріччя російськими дослідниками. Серед них варто відзначити роботи Л. Кофанова [11] та А. Коптева [9; 10]. Особливо цінною для цілей нашого дослідження була стаття А. Коптева «XII таблиць і календар архаїчного Риму...» [10], бо лише за допомогою аналізу давньоримського календаря можна було зрозуміти деякі особливості становища кабальних рабів, зафіксовані у «Законах XII таблиць». Досить цікаві пояснення деяких спірних моментів у процедурі «пехум» запропонував А. Канаєв у статті «Історичне і логічне в теорії кредиту: еволюція кредитного зобов'язання і його логічна модель» [6].

Після скасування кабального рабства панували інші форми застави і поручительства, під час вивчення яких ми орієнтувалися на дослідження істориків права, серед яких відзначимо, у першу чергу, роботу І. Покровського [16].

Незважаючи на достатньо велику історіографію, при вивченні даної теми залишилося немало проблем, які не мають чіткого й однозначного пояснення і тому при їхньому розгляді довелося звертатися до аналізу історичних і юридичних джерел, серед яких найважливішими були Інституції Гая [21] та Дигести Юстиніана [20].

З аналізу історіографії випливають і основні завдання нашої роботи: дати цілісний й послідовний опис розвитку поручительства і застави в античному Римі, звернувши особливу увагу на аналіз спірних питань, які до цього часу не знайшли адекватного й чіткого пояснення.

Відносини кредиту формувалися у відповідності із загальним економічним розвитком Стародавнього Риму. Основним заняттям римлян в архаїчний період було сільське господарство. Обмін відбувався на ярмарках, які проходили кожні 9 днів (в нундіні – дев'ятий день в дев'ятиденному римському тижні). Продукти, зазвичай, переходили безпосередньо від виробника до споживача. Торгові відносини із сусідніми громадами були нечастими й обмежувалися містечками Лація. В таких умовах необхідності залучення коштів зі сторони для розширеного відтворення не було. До позик прибігали, у більшості випадків, для підтримання звичних обсягів і традиційного характеру сільськогосподарського виробництва – селяни позичали зерно до нового посіву чи власного споживання або ж кошти для придбання необхідного інвентарю чи робочої худоби. Позики надавалися раз на рік у березні, перед початком виробничого циклу, і поверталася після завершення означеного циклу [9, с. 375-376]. Подекуди звернутися до кредиту змушували екстраординарні події: стихійне лихо, пожежа, напад ворогів тощо.

Додатковим чинником формування відносин кредиту була наявність у Римі двох станів населення: патриційів і плебеїв. Нагадаємо: до стану перших належали корінні і повноправні жителі Риму, нащадки перших трьохсот родів, які склали початкову громаду міста (звідси патрицій – той, хто може вказати ім'я батька, – *patres*). Плебеями називали переселенців до Риму, переважно з громад Латинського Союзу. Латини не вважалися в Римі іноземцями і мали повну правоздатність: могли набувати майно, укладати з громадянами угоди, виступати від свого імені на суді, тобто мали повне право *ius commercii*. Однак, не належачи до жодного з родів, курій і триб, плебеї не брали участі в роботі народних зборів і, відповідно, не мали ніяких політичних прав. В описуваний період плебеї і в економічному плані відрізнялися від патриційів і склали найбільш біднішу частину населення Рима [4, с. 368].

Патриції, відповідно, були більш заможними, і саме вони, у більшості випадків, виступали у ролі кредиторів. Ті угоди позики, які уклалися між сусідами і друзями, що належали до стану патриційів, були безвідсотковими, здійснювалися без дотримання будь-яких формальностей і внаслідок цього ніяк не регламентувалися державою, а виплата гарантувалася особистою чесністю позичальника, що в умовах традиційного суспільства було, у більшості випадків, достатньою гарантією. Така позика

вважалася товариською послугою. Плебеям, які сприймалися як чужі і не були достатньою мірою платоспроможними позика надавалася на кабальних умовах.

Укладення боргового зобов'язання здійснювалося у формі манципації. Цей останній акт, власне, застосовувався при багатьох типах угод: купівлі-продажу, передачі майна у спадок тощо і досить детально описаний в «Інституціях» Гая. Зокрема, купівля раба здійснювалася у присутності не менш як п'яти повнолітніх римських громадян, а також вагаря («*libripens*'а»). Покупець, тримаючи в руках шматок міді, казав таке: «стверджую, що це раб по праву квіритів належить мені і він повинен вважатися купленим мною за цей метал і за допомогою цих терезів». Потім він наносив удар цим шматком міді по вагах і передавав його продавцю [21, I, 119].

Мідь і терези застосовувалися тому, що ця процедура формувалася ще в ті часи, коли римляни у якості грошей використовували некарбовані зливки міді, які потрібно було зважувати (*aes rude*). Далі мідь почали сплавити з незначними домішками олова й свинцю й вибивати на отриманих зливках зображення тварин («*aes signatum*»). Такі зливки з фіксованою вагою, зазвичай, важили п'ять римських фунтів. У 335 р. до н.е. з'явилися бронзові литі монети - аси вагою в 1 римський фунт (лібру - 277,8 г; з 286 р. до н.е. - 327,45 г) (*aes libralis* – лібральний ас).

Із введенням монети процедура перетворилася на формальність: покупець брав дрібну монетку і, вдаривши нею по терезах, передавав її продавцю замість справжніх грошей (справжня ж купівельна сума передавалася трохи раніше чи дещо пізніше). Сам акт носив назву «манципація» саме тому, що при передачі предметів, які визнавалися правоздатними до манципації (*res mancipii*), набувач мав доторкнутися до них рукою [21, I, 121].

Одним з різновидів процедури манципації була угода «*nexum*», власне, це той різновид манципації, який застосовувався лише в угодах позики. Це також була угода з застосуванням міді і терезів («*negotium per aes et libram*»), лише переданий шматок міді символізував не купівельну суму, а капітал позики. На думку більшості дослідників, ця процедура з самого початку представляла собою кредитну угоду, у відповідності з якою за отриману позику боржник віддавав себе під владу кредитора, надаючи у якості застави себе самого. Дещо інакше трактує цю угоду А. Канаєв, вважаючи, що спочатку ця угода була звичайним актом купівлі-продажу з відстрочкою платежу, тобто, найдавнішою формою комерційного кредиту. Така відстрочка робила покупця «зв'язаним» даним зобов'язанням (*nexi*) [6, с. 25-26]. Така трактовка багато що пояснює в розумінні означеної процедури. Як уже вказувалося вище, в умовах натурального господарства позичальнику потрібні були не гроші а натуральний продукт. Якщо ми приймемо трактування А. Канаєва, все стає на свої місця: перед початком сільськогосподарських робіт позичальник отримував не гроші, а необхідні йому зерно для посіву, худобу та інвентар, обіцяючи розрахуватися по закінченні сільськогосподарського циклу. Якщо обіцяне не поверталось, позичальник розглядався не як невірний боржник,

а, в першу чергу, як порушник присяги, і цим пояснюються надзвичайно жорсткі санкції, які до нього застосовувалися (див. нижче).

Повертаємося до опису процедури «нексум». Якщо боржнику вдалося вчасно повернути борг, знову здійснювалася церемонія «per aes et libram» і позичальник, доторкнувшись мідним асом до терезів, передавав його в руки кредитора, проголошуючи себе вільним (nexi liberatio). При цьому проголошувалася певна формула, зміст якої привів Гай: «Я сплачую тобі свій борг у такій то сумі і звільняюся від зобов'язання цим обрядом за допомогою міді і терезів. Сплачую тобі всю суму повністю у відповідності з законами держави» [21, III, 174].

У випадку неповернення боргу до позичальника застосовувалася процедура, детально регламентована в законах 12 таблиць, розроблених, як відомо, комісією децемвірів (decemviri legibus schribundis) у 451-449 рр. до н. е. В таблиці III були визначені права й обов'язки кредитора. По завершенню обумовленого терміну позики закон зобов'язував останнього надати боржнику 30 пільгових днів для повернення боргу. Після закінчення означеного терміну кредитор приводив боржника до суду претора, і якщо відповідач відразу, негайно, не сплачував борг, кредитор проголошував таку формулу: «оскільки тебе зобов'язали сплатити таку-то суму, а ти її не сплатив... я з цього приводу накладаю на тебе руку» [21, IV, 21]. При цьому він накладав на боржника руку (брав його за якусь частину тіла), проголошуючи означену особу своєю власністю. Боржник не міг заперечити існування боргу і не мав права «скинути з себе руку». За нього це повинен був зробити поручитель, який, знявши руку позивача, звільняв боржника, але ставав, тим самим, основним відповідачем, і, у випадку необгрунтованості свого втручання, був змушений сплатити подвійну суму. Оскільки поручителя знайти було важко, боржник опинявся беззахисним перед будь-якими зловживаннями кредитора. Якщо відповідач не знаходив означеного поручителя, позивач забирав боржника до себе і заковував його в кайдани [21, IV, 21].

Протягом 60 днів кредитор утримував боржника в себе, але в цей час він був зобов'язаний тричі в базарні дні виводити боржника на форум і проголошувати суму його боргу, розраховуючи на те, що все ж знайдуться люди, які захочуть його викупити. По закінченні 60 днів боржник віддавався на повну волю кредитора. У відповідності з законом, у третій базарний день боржника мали стратити, або продати у рабство за межі Риму («за Тибр») («trans Tiberim») [22, XX, 1, 47]. Залишати боржника в Римі у статусі раба заборонялося, бо у відповідності з нормами, типовими для архаїчного суспільства, римлянин міг стати рабом лише за межами своєї Батьківщини. Якщо ж виявлялося кілька кредиторів, то вони мали право розсікти тіло неспроможного боржника на частини, пропорційно обсягам своїх вимог [5].

Ця остання норма щодо вбивства і розчленування боржника завжди викликала значні сумніви у дослідників. Висловлювалася думка, що норма про розчленування належить не до тіла боржника, а до його майна. Проте, таке трактування непереконливе, бо якщо вже справа дійшла до продажу

боржника в рабство, очевидно, що в нього вже не було ніякого майна. Щодо того, що дана стаття не застосовувалася на практиці, в один голос свідчать як римські історики, так і коментарі до законів XII таблиць. Пізніші згадки про застосування цієї норми непереконливі. Так, про вбивство і розчленування боржників згадував Тертулліан: «Колись були закони, за якими засуджених боржників розрубали на частки їх кредитори» [17, IV, 9]. Та, судячи з характеру роботи Тертулліана, він не користувався якимись невідомими нам джерелами, а лише повідомляв про існуючі юридичні норми.

А. Коптев спробував пояснити тезу про вбивство боржника, і це його пояснення видається досить переконливим. На його думку, в архаїчний період повернення боргу зазвичай здійснювалося під час святкування грудневих Сатурналій, яке відбувалося під час зимового сонцевороту. При цьому борги не переходили на наступний рік, який розглядався як зовсім новий етап життя природи - суспільство повинно було «очиститись», а кожен боржник розрахуватися з боргами. Невиправний боржник розглядався як порушник присяги, який тим самим образив богів, за що повинен бути принесений їм у жертву. Але ритуальні вбивства припинилися ще в архаїчний період, а замість них невинуватих боржників поміщали в ергастул на 2 зимні місяці, імітуючи ритуальну смерть, яка співпадала з «мертвим періодом» вегетаційного циклу (звідси й 60 днів ув'язнення в 12 таблицях). Під час цих 60 днів боржник розглядався як ритуально мертвий, бо мав бути страченим ще у грудні. Тому він утримувався у підземному приміщенні і розглядався як присвячений підземним богам. В кінці лютого, який співпадав із кінцем року, невинуватих боржників продавали за кордон. Таким чином, вбивство боржника траплялося в архаїчні часи і навряд чи застосовувалося в епоху 12 таблиць [9, 375-376].

У роботі «Римське право в архаїчну епоху» А. Коптев суттєво доповнив це пояснення. На його думку, вираз «смертна кара» (*roepa capite*) у переносному розумінні означало «перетворення на раба», а сам термін «*servus*» (раб) мало значення «збережений», тобто той, якого мали вбити, але йому зберегли життя. Але збереження рабу його біологічного життя не означало збереження його юридичного життя: для права раб помирав. Тому й виникла юридична формула «у раба немає голови» («*servus nullum caput habuit*») [10].

Щодо розчленування боржника в епоху 12 таблиць, то цій нормі дав просте і вірогідне пояснення Анрі Валлон, який писав, що «римське право знало таємницю поділу неділимими речей; їх продавали, а виручену суму кредитори ділили між собою» [2, с. 272]. Тим не менше, слід визнати, що 12 таблиць зафіксували досить архаїчні норми, які лишали позичальника абсолютно безправним.

Спочатку невинуваті боржники ніяк не використовувалися в господарстві кредитора, бо неповнення позики через вищеописані причини призводило до вбивства боржника чи продажу його «за Тибр», а не до кабального рабства. Коли ж ця позика прийняла характер кабальної? Якщо в архаїчні часи очищення і прощення боргів відбувалося щорічно, то з плином

часу ця процедура почала відбуватися під час перепису майнового стану громадян – цензу (*lustratio*), який здійснювався раз на п'ять років. На думку А. В. Коптева, надалі прощення боргів почало відбуватися раз на 15 років, під час нового свята лектистерній, введеного у 399 році до н.е. [10]. Внаслідок цього, кредитори змушені були утримувати боржників протягом 5 або 15 років, тобто з'явилася формальна можливість використовувати працю боржників у господарстві кредитора.

Одним з перших, відомих нам, юридичних актів, який обмежував боргове рабство, був закон Сервілія, прийнятий у 495 р. до н. е. Тіт Лівій повідомив обставини прийняття означеного закону. У розпал війни з вольсками в самому Римі загострилась боротьба між патриціями і плебеями з приводу масового кабального рабства. Лівій оповідає, що на форумі з'явився заслужений римський воїн, центуріон, який відзначився на війні з сабінянами. Під час його служби сабіняни спустошили його господарство, забрали худобу і спалили дім. Для сплати воєнного податку він позичив гроші під заставу землі, але, не маючи можливості сплатити позики і відсотків, втратив заставу і змушений був взяти кабальну позику. За неї він також не зміг розрахуватися, і кредитор закував його в колодки [12, с. 88]. Коли цей центуріон показав свою спину зі слідами недавніх побоїв, натовп почав зріччати ув'язнених боржників і вимагати негайного скликання засідання сенату. Один з консулів – Публій Сервілій (*Publius Servilius Priscus*) провів указ, аби «ніхто не тримав римського громадянина в кайданах чи в неволі» (*vinctum aut clausum teneret*), позбавляючи його можливості записатися до війська, а поки воїн перебував у таборі (*in castris esset*), ніхто не відчужував його майна і не позбавляв свободи його дітей та онуків. Звільненим же боржникам він запропонував записатися добровольцями до війська, що ті й зробили [24, XXIV, 24, 6].

Прийняття означеного закону було в тих умовах абсолютно необхідним. Кожний вільнонароджений громадянин Риму був зобов'язаний служити в армії, тож продаж громадян у рабство зменшував численність війська і загрожував безпеці держави. До того ж саме служба у війську була однією з головних причин того, що римський громадянин потрапляв у кабалу. Війни були майже безперервними, здобич простого воїна – мізерною, а господарство за час відсутності господаря часто повністю занепадало, і єдиним засобом для виживання родини була позика, спочатку – під заставу майна, а потім – і особи (своїєї чи дітей).

Боротьба проти кабальних умов кредиту тривала і в IV ст. до н.е. Біля 390 р. до н.е. в Італію вдерлися галли, котрі пограбували Рим. І хоч від галлів вдалося відкупитися, загальне розорення призвело до зубожіння населення, зростання заборгованості і, як наслідок, до масових заворушень, одне з яких відбулося у 385 р. до н.е. Очолив народний рух патрицій Марк Манлій Капітолійський (*Marcus Manlius Capitolinus*), герой війни з галлами. Приводом до масових виступів було те, що боржників – римських громадян – заковували в кайдани як полонених. За розповіддю Лівія, Манлій, побачивши, що по форуму ведуть засудженого за борги центуріона, героя

війни з галлами, звільнив ветерана, заплативши кредиторю його борг [12, с. 333]. Манлій не лише пробачив борги всім своїм позичальникам, а, й продавши власний маєток і нагороди, почав за виручені гроші викупати боржників із кабали. Підтриманий плебсом, він запропонував у сенаті загальне скасування боргів. Коли ця пропозиція не пройшла, він висунув ідею продати громадську землю (ager publicus) з тим, щоб повністю розрахуватися з кредиторами і звільнити римлян від боргів [1, XI, 9]. На думку Лівія, Манлій при цьому керувався швидше кар'єрними, аніж ідейними, мотивами (Лівій вважав, що за допомогою народу Манлій хотів стати диктатором) [12, с. 330]. Так чи інакше, ніяких відчутних наслідків цей рух не мав, а Манлій як заколотник був страчений. За рішенням народних зборів його скинули з тарпейської скелі [7, с. 48].

Кабальне рабство продовжувало існувати і суттєво підривало єдність римської общини, бо викликало масове невдоволення плебеїв, які найчастіше потрапляли в боргову кабалу й відчували на собі всю важкість цієї боргової форми.

Постійний тиск з боку плебеїв змушував вживати заходи, які дещо полегшували становище боржників. Особливо несправедливою була норма, яка не дозволяла боржнику самому захищатися в суді. Як уже вказувалося, за нього повинен був виступити поручитель, який, у випадку свого втручання, сам перетворювався у відповідача, але не мав жодних прав щодо спасенного ним боржника. Щоб заохотити поручителів, їм слід було надати право по стягуванню боргу з означеного боржника. У відповідності з Lex Publilia, який приписують плебейському трибуну 339 р. до н. е. Квінту Публілію Філону (Quintus Publilius Philo), право накладання руки надавалося поручителю, котрий сплатив борг за боржника, якщо ця виплата не була відшкодована означеному поручителю протягом півроку [21, IV, 22]. Іншими словами, позичальник отримав певний термін для пошуку грошей для розрахунку, а поручитель - гарантію відшкодування збитків. Зрозуміло, що такий закон полегшив боржнику пошук поручителя. І, нарешті, у відповідності із законом Валлія (Lex Vallia), особам, проти яких висувався позов шляхом накладання руки, дозволялося самим скидати руку і захищатися особисто [21, IV, 25].

Ці рішення не вирішували проблеми, і боротьба проти кабального рабства тривала. Вже один вигляд таких боржників, котрих водили в кайданах по форуму, збуджував натовп і викликав заворушення. Одне з таких народних заворушень, що відбулося у 326 р. до н. е., поклато край кабальному рабству. За розповіддю Лівія, безпосереднім приводом до народного руху була сумна історія молодого римлянина Гая Публія, який за борги родини був відданий у рабство до лихваря Луція Папірія. Останній, отримавши в своє розпорядження молодого і красивого боржника, примушував його до задоволення своїх нетрадиційних сексуальних бажань. Коли означений юнак вирвався з дому кредитора на вулицю, звинувачуючи кредитора в розпусті, величезний натовп вирушив до курії і почав вимагати в сената скасування цього ганебного звичаю. Тодішні консули Гай Петелій Лібон (Gaius Poetelius

Libo) і Луцій Папірій Курсор (Lucius Papirius Cursor) провели закон (Lex Poetelia-Papiria), у відповідності з яким, за отримані в борг гроші має відповідати майно боржника, а не його тіло (pecuniae creditae bona debitoris, non corpus obnoxium esset) [24, VIII, 28]. На думку Цицерона, цим законом «усі кабальні зобов'язання громадян були відмінені і вказана форма зобов'язань скасована» [18, с. 50]. Цей закон містив ряд досить суттєвих постанов: він заборонив заковувати боржників у кайдани, право вбивати або продавати їх “за Тибр” і, нарешті, позбавив пехум прямої дії: з цього часу кредитор повинен був довести свою вимогу перед судом і отримати судовий вирок.

Однак угоди нексум у видозміненому вигляді ще довгий час продовжували існувати, бо не кожен мав достатньо майна, щоби гарантувати борг. Після прийняття закону Петелія-Папірія гарантією боргу в угодах нексум стало не тіло боржника, а його праця. У випадку несплати боргу боржник ставав кабальним (“nexus”) і, формально зберігаючи громадянські права, був зобов'язаний відпрацювати свій борг щоб звільнитися. Нексус ніс рабську службу, проте формально залишався вільним.

Про становище цієї категорії боржників відомо з праці Марка Теренція Варрона “Про сільське господарство”. Перераховуючи основні категорії сільськогосподарських робітників, Варрон відзначав, що значні за обсягом роботи, такі, як збір винограду і сінокіс, повсюдно виконували, крім рабів і найнятих вільних робітників, і так звані «обаєратії», тобто люди, котрі працювали, допоки не виплатять борг. В часи Варрона таких робітників було дуже багато в Азії, Єгипті та Іллірику [28, I, 17, 2]. У роботі “Про латинську мову” Варрон так пояснює термін «обаєратії»: вільну людину, яка працює за гроші, отримані в борг, називають “nexus”, а по грошах “обаєратус” (лат. “aes”, “aeris” – гроші) – «qui suas operas in servitute pro pecunia quam debebat nectebat, dum solveret, nexus vocatur, ut ab aere obaeratus» [27, VII, 105]. Правда, терміни дещо різняться: в “Сільському господарстві...” – “обаєратіус”, в “Латині...” – “обаєратус”. М. Є. Сергеєнко в коментарі до російського перекладу вище згадуваної книги Варрона “Про сільське господарство” дала пояснення цій різниці: “обаєратус” – термін юридичний; “обаєратіус” – народна латина [3, с. 143]. Закон підкреслював тимчасовість означеного стану, а, у випадку поганої відношення з боку кредитора, обаєратії мав право подавати позов за образу [21, I, 141].

Знищення боргового рабства мало величезне значення для подальшого розвитку римської громади. Закон Петелія-Папірія до певної міри був аналогічний відміні боргового рабства і скасуванню боргів (сисахфії), проведеним Солоном в Афінах [8]. І в Римі, і в Афінах знищення боргового рабства дало громаді внутрішню єдність та силу і визначило новий, античний шлях розвитку суспільства, який різко відрізнявся від східного.

Внаслідок скасування кабального рабства канув у забуття і громіздкий та архаїчний обряд «per aes et libram». Кредитні угоди почали укладатися у формі усного (вербального), потім письмового (літерального) договорів [20, XII, I, 40]. Серед засобів забезпечення боргу на перший

план виходять поручительство (*adpromisio*) і різні форми застави майна (замість застави особистості).

Поручительство, як вказувалося вище, було відоме і в архаїчні часи, але лише після відміни нексум ця операція стала загальнозживаною і отримала чіткі правові форми. Широкому розповсюдженню поручительства після скасування кабального рабства сприяла нерозвиненість заставного права. Бідняк, що потребував кредиту, часто не мав необхідного майна для застави, а заставити себе, чи дітей уже не міг. З іншого боку, багаті люди охоче виступали у ролі поручителів, тому що ставили, цим самим, людей, що потребували поручительства, в залежність від себе, і отримували різного роду послуги, починаючи від безкоштовної праці боржників до отримання необхідних голосів на виборах магістратів. Якщо згадати, що для знатного римлянина дуже важливою була громадянська кар'єра, яка передбачала проходження необхідних виборних посад, останній мотив навряд чи можливо відкинути.

У римському праві відомі три типи поручителів: «спонсор» («*sponsores*» від «*sponsio*» - клятва), «фідеіпромиссор» («*fideipromissores*») і «фідеіюссор» («*fideiussores*») [21, III, 115], причому початковими були перші дві форми, а третя - виникла з часом. Юридичне становище спонсора було близьким до становища фідеіпромиссора [21, III, 118], різниця полягала лише в словах, за допомогою яких укладалися ці угоди. Після запитання головному боржнику і його відповіді кредитор звертався з запитанням до поручителя. Спонсора запитували: «Чи обіцяєш ти дати те ж саме?» («*idem dari spondes?*»), фідеіпромиссора – «Чи даєш ти слово честі, що даси те ж саме?» («*idem fidepromittis?*»), фідеіюссора – «Чи даєш ти слово честі що накажеш те ж саме?» («*idem fide tua esse iubeo?*»). У відповідь отримували, відповідно, *spondeo*, *fidepromitto*, *fide mea esse iubeo* [21, III, 116].

Становище спонсорів і фідеіпромиссорів регламентувалося декількома законами. Їхні зобов'язання погашалися після смерті і на нащадків не переходили [21, III, 120], тоді як у випадку *fideiussio* відповідальність покладалася і на спадкоємців фідеіюссора. А у відповідності із законом Фурія (*Lex Fugia*) (біля II ст. до н.е.), який, правда, розповсюджувався лише на Італію, відповідальність спонсора і фідеіпромиссора обмежувалася двома роками [21, III, 121]. Закон Цицерія (*Lex Cicereia*) (II ст. до н.е.) зобов'язав боржника при встановленні кількох поручителів попередньо заявити, скільки є поручителів, хто вони і хто за яку суму поручився. Якщо ж цієї заяви не було, то поручителі звільнялися від відповідальності [21, III, 123]. Закон Апулея (*Lex Apuleia*) встановив між кількома співпоручителями щось схоже на товариство («*quandam societatem*») стосовно відповідальності за борг; якщо сплатить один з них, інші повинні відшкодувати його витрати у рівних долях [21, III, 122]. І, нарешті, закон Корнелія (*Lex Cornelia*) (I ст. до н.е.) забороняв одній і тій самій особі в один рік поручатися на суму більш ніж 20000 сестерцій, і навіть якщо поручителі зобов'язувалися на більшу суму, відповідальність вони несли лише за 20 тисяч [21, III, 124].

Суттєвим недоліком *spondio* і *fidepromissio* було те, що ці форми могли застосовуватися лише при словесних (стипуляційних) зобов'язаннях. Тому поступова третя форма, *fideiussio*, витіснила дві перші, бо *fideiussor* допускався при будь-якому виді зобов'язань, він навіть міг поручитися за раба [21, III, 119]. Оскільки всі вищезгадані закони не стосувалися цієї останньої форми поручительства, для неї були прийняті нові юридичні норми, найважливіша з яких передбачала для поручителя право регресу, тобто, сплативши борг замість боржника, поручитель міг у момент платежу вимагати від кредитора передачі йому позова проти боржника і надалі вже позиватися проти цього останнього, аби повернути свої гроші [21, III, 127].

Серед наших джерел є немало свідчень про поручительство. Приміром, про поручительство згадує Цицерон у другій філіппіці проти Марка Антонія [19, с. 308], в листі Луцію Месценію Руфу [14, с. 182] тощо. Мабуть найбільш відомий випадок – поручительство Марка Красса за борги Юлія Цезаря. Останній після перебування на посаді претора отримав у пропреторство Іспанію, але не міг виїхати, бо численні кредитори вимагали сплатити борг. Тоді Цезар звернувся до Красса і той дав поручительство кредиторам на суму у 830 талантів [15, с. 445].

Якщо поручителя знайти не вдавалося, використовувалася застава майна. Правовою підставою, яка дозволяла застосовувати цю операцію, було положення римського права про те, що у цьому випадку відповідальність боржника за зобов'язанням (*obligatio*) підкріплювалася речовим забезпеченням, “відповідальністю речі” (*res obligata*). У якості застави використовувалося як рухоме, так і нерухоме майно.

Початковою формою застави нерухомості був продаж з правом викупу (*fiducia cum creditore*). Ця угода полягала в тому, що за допомогою процедури манципації боржник передавав кредитору для забезпечення боргу право власності на нерухомість із зауваженням, що у випадку виконання зобов'язання означене майно повинно бути повернене назад у власність боржника. Передаючи заставу у власність кредитора, боржник надавав цьому останньому більше прав, ніж це вимагалось; боржник, таким чином, виявляв довіру (*fides*) до кредитора, очікуючи, що зачасної виплати боргу предмет застави йому буде повернутий. Звідси й назва операції – «фідуція», а сама операція належала до розряду фідуціарних, тобто довірчих.

Фізично майно нікому не переходило, а продовжувало перебувати у користуванні позичальника, бо, у відповідності з угодою, кредитор передавав це майно позичальнику у якості прекарія. За Ульпіаном, прекарій – це «надання майна в користування по проханню особи на такий термін, який допускає особа, що дозволила таке користування» [20, XLIII, XXVI, 1 pr.]. Становище боржника було вкрай невигідним, бо угода носила односторонній характер: новий власник, який надавав майно в користування позичальника, у відповідності із законом, нічим не був зв'язаний і міг вільно змінювати своє рішення. Новий власник міг у будь-який момент вимагати повернення

«придбаного» майна у власне користування (шляхом *interdictum de precario*) і тим самим зруйнувати всі господарські розрахунки боржника. Причому, для того, щоб розпочати процедуру повернення майна, не потрібно було ніяких спеціальних підстав. З точки зору закону, достатньо було встановити сам факт прекарного користування - і відібрання майна було гарантовано. Нічого в правовому плані не мінялося навіть тоді, коли сторони спеціально домовлялися про те, що прекарисст може зберігати у своєму користуванні дане майно протягом певного терміну, бо, як вказував Цельз, ця угода втрачала силу, якщо власник втрачав бажання полишати своє майно у прекарисста [20, XLIII, XXVI, 12 pg.].

Кредитор навіть міг передати заставлене майно третій особі, і боржник у цьому випадку не мав формальних підстав вимагати його повернення, а отримував лише відшкодування збитків. У випадку невиконання боржником зобов'язання майно лишалося у власності кредитора, незважаючи на те, що сума боргу могла бути значно меншою ніж вартість застави [21, II, 60].

З часом інститут *fiducia* був суттєво вдосконалений. Кредитора зобов'язали, перш ніж продати заставлене майно, тричі попередити про майбутній продаж позичальника, аби останній мав змогу викупити заставу [13, с. 177]. Боржнику також було надано право у випадку дострокового відчуження застави звертатися з позовом про повне матеріальне відшкодування (*actio fiduciae*). Однак цей позов полегшував становище боржника лише частково, бо інші негативні сторони *fiducia* залишалися в силі і, в першу чергу, та обставина, що боржник позбавлявся права власності. Якщо кредитор продавав власність, боржник втрачав її назавжди, а вказаний особистий позов міг бути для нього зовсім безкорисним (наприклад, у випадку банкрутства кредитора).

Внаслідок цих недоліків з часом у Римі перейшли до інших форм застави. Так, Ульпіан виділяє дві форми застави: «пігнус» («*pignus*») – застава, що переходила у володіння кредитора, та «іпотека» (*hypotheca*) - коли навіть право на володіння не переходило до кредитора» («*Proprie pignus dicimus, quod ad creditorem transit, hypothecam, cum non transit nec possessio ad creditorem*») [20, VII, IX, 2]. Правда, використання терміна «пігнус» викликало певні незручності, бо якщо в угодах іпотеки йшлося виключно про нерухоме майно, то угоди «пігнус» стосувалися як нерухомого, так і рухомого майна. Тому в юридичних документах і, зокрема, в «Дигестах» щодо застави нерухомості часто вживався грецький термін «антихреза» («*antichresis*»), а термін «пігнус» залишився лише для застави рухомого майна.

Суть угоди антихрези полягала в тому, що заставлене майно, відразу ж після укладання договору позики, переходило у володіння кредитора (хоча залишалось власністю позичальника), і платою за користування грішми були прибутки, які отримував кредитор від передачі заставленого майна в оренду. Умови антихрези описано в «Дигестах»: «Якщо встановлена антихреза і кредитор введений у володіння маєтком чи будівлею, то він утримує володіння як заставу до того часу, поки не буде повернутий борг; до того часу він отримує замість отримання відсотків прибуток – або здаючи

маєток в оренду, або отримуючи прибуток, проживаючи в маєтку” [20, XX, I, XI, 1]. Термін «антихреза» застосовувався і у випадку застави худоби чи рабів. У цьому випадку кредитор отримував прибуток від володіння означеним майном, але приплід від худоби чи діти, народжені рабинею, в цей період поверталися у користування позичальника [13, с. 177].

Означена форма застави набагато більше відповідала інтересам господарського розвитку і менше закабляла боржника, ніж фидуція. Однак угоди антихрези теж мали суттєві недоліки, головним з яких була необхідність для особи, яка відчувала необхідність у залученні коштів, втратити на певний час власність, між тим, як кредит часто був потрібен саме для поліпшення цієї власності, зокрема для покращання обробки землі, переданої в заставу, тощо. Іншим недоліком антихрези була юридична невизначеність щодо того, що може робити кредитор із заставленою нерухомістю у випадку невчасного повернення боргу – ця ж нерухомість передавалася не у власність, а лише у володіння кредитора. Слід було знайти справедливу середину: з одного боку, зберегти за позичальником право власності на заставлену річ, а з іншого, створити в руках кредитора речове право на заставлену річ, визначивши його як право на розпорядження заставою на випадок невиклати боргу.

Цим умовам відповідала згадувана вже іпотека (*hypotheca*), яка давно існувала в грецьких та еллінізованих провінціях. Заставлене майно залишалося у користуванні позичальника, який сплачував відсотки від наданого капіталу, а, у випадку невиклати боргу, претензії кредитора задовольнялися за рахунок коштів, отриманих від продажу заставленого майна. Особливе значення мала та обставина, що заставлене майно не переходило до кредитора, а продавалося на торгах. Це дало змогу заставляти майно кілька разів. У цьому випадку діяло правило іпотечного старшинства (“*prior tempore potior iure*” – “Хто раніше в часі, той сильніше в праві”), і більш ранні зобов’язання задовольнялися першими. Якщо при реалізації застави створювався надлишок, кредитор був зобов’язаний залишити його боржнику, якщо ж навпаки, грошей виручених від продажу застави не вистачало, недоїмка стягувалася з іншого майна боржника [20, XIII, VII, 42].

Однак і угода іпотеки мала суттєві незручності. Вона встановлювалася шляхом неформальної угоди між сторонами, і вважалася укладеною навіть за відсутності письмового договору, що створювало підстави для зловживань. Надаючи позику під іпотеку, кредитор ніколи не міг бути впевненим, що на цю нерухомість уже не існує кількох іпотек. Більше того, при наближенні строків повернення боргу боржник міг заднім числом укласти цілий ряд іпотек з іншими особами і після продажу маєтку з торгів кредитор міг отримати лише залишки суми, після задоволення претензій означених підставних осіб. Міг зловживати й кредитор, який після настання строку виплати боргу міг продати заставлене майно, отримавши за нього суму більшу, ніж сума позиченого капіталу разом з відсотками. Тому римські юристи поступово розробили цілий ряд заходів, які суттєво обмежили можливості для зловживань. Зокрема боржник отримав право за домовленістю із кредитором продати заставлене

майно, а вже з отриманої суми віддати гроші кредитору, а повернену собі, таким чином, річ передати покупцю [13, с. 177]. Кредитору було заборонено купувати заставлене йому майно через підставних осіб [13, с. 177], а також передавати його у спадок [13, с. 177].

Була також введена норма, що для продажу заставленого маєтку необхідно було судові рішення, бо, за висловом Юлія Павла, "той, хто продасть заставу боржника без санкції суду, здійснює насилля" [13, с. 177]. І, нарешті, вже у V ст. була прийнята норма про те, що при появі декількох іпотек перевага має бути надана тим з них, які укладені у письмовому вигляді з участю офіційного нотаріуса або скріпленому підписами щонайменше трьох свідків.

Крім юридичних документів, згадки про застосування застави при укладанні договорів позики зустрічаються в епістолярних документах і літературі. Про заставу згадав Аппіан в «Громадянських війнах» [1, I, 10], Цицерон - у листі Квінту Мінуцію Ферму у 51 р. до н.е. [14, с. 57] тощо. Цицерон, зокрема, писав про прострочені заставні листи (іпотеки), які зберігалися у банкіра Клувія.

Нарешті, слід сказати кілька слів щодо «пігнус» у тісному значенні цього терміну, тобто про ручну заставу. Нічого принципово нового в цьому процесі римляни не застосовували. Річ віддавалася у володіння кредитору і після сплати боргу поверталася власнику. Основне право, яке надавалося кредитору у випадку неотримання від позичальника позиченої суми, було право продажу заставленої речі (*ius distrahendī*). Ця норма, якщо вірити Ульпіану, застосовувалася автоматично, незалежно від того, чи право на продаж було обумовлене сторонами при укладанні угоди позики, чи ні [20, XIII, VII, 4].

На завершення відзначимо окремі важливі моменти, які витікають з нашого дослідження. Основні засоби забезпечення позики - поручительство і застава - були відомі в Римі ще з архаїчних часів. Але про функціонування більшості з цих форм у ранньому Римі майже нічого не відомо, бо всі вони були в тіні кабальної угоди «некус». Саме ця остання і надуживання пов'язані з її застосуванням викликали найбільший суспільний резонанс і були в центрі уваги як сучасників, так і римських істориків більш пізнього часу.

Природно, що й ми, розглядаючи характер основних засобів забезпечення позики в Ранньому Римі, основну увагу зосередили саме на аналізі цієї угоди. Виходячи з вищевикладеного, слід дещо уточнити історико-економічну оцінку угоди «некус», яка склалася в літературі. Стало очевидним, що на різних етапах римської історії ця угода мала різний внутрішній зміст. В епоху архаїчного Риму «некус» являв був актом купівлі з відстрочкою платежа, а не виплата обумовленої суми трактувалася як порушення даного слова й образа богів - покровителів общини. Це ставило порушника поза законом і обумовлювало надзвичайно суворий характер покарань: принесення в жертву, продаж за межі громади і, можливо, розчленування тіла порушника. Ці архаїчні норми зафіксовано в законах XII таблиць, які

були прийняті в іншу історичну епоху, і тому означені норми, скоріш за все, не виконувалися. В епоху ранньої республіки, коли з'явилася суспільна потреба в безкоштовній робочій силі, «нексус» прийняла характер кредитної угоди під заставу тіла позичальника, тобто, добре відомої в історіографії кабальної угоди. І, нарешті, після скасування «нексус» умови кабальної залежності були видозмінені. Гарантією боргу стало не тіло боржника, а його праця. У випадку несплати боргу боржник ставав кабальним і, формально зберігаючи громадянські права, був зобов'язаний відпрацювати свій борг аби звільнитися. Нексус ніс рабську службу, проте формально залишався вільним.

В епоху пізньої республіки починається стрімке розширення території Риму і перетворення його в світову державу з розвинутими товарно-грошовими відносинами. Суттєво виросла суспільна потреба в кредиті і сфера його застосування. У цій ситуації угода «нексус» навіть у видозміненому вигляді відійшла на другий план, і загальноживаними стали давно відомі засоби забезпечення позики: поручительство і застава рухомого і нерухомого майна. В нових умовах ці угоди отримали чіткі правові форми і були пристосовані до умов ринкового суспільства.

Певний час існувало три форми поручительства: «spondio», «fidepromissio» і «fideiussio», остання з яких поступово витіснила дві початкові форми внаслідок того, що була більш пристосованою до потреб ринку. Еволюціонували й основні форми застави майна: ручна застава «пигнус», три форми застави нерухомості «фідуція», «антихреза» та «іпотека». У ході історичного розвитку найбільш архаїчна форма – «фідуція» відмерла, а іпотечні угоди прийняли стрункі, близькі до сучасних, форми.

Джерела та література: 1. Аппиан. Римские войны. - СПб: "Алетейя", 1994 // <http://ancientrome.ru/antlitr/appian/index.htm>. 2. Валлон А. История рабства в античном мире. - М.: Госполитиздат, 1941. - 661 с. 3. Варрон. Сельское хозяйство /Перевод с латинского, комментарий и вступительная статья М. Е. Сергеенко. - М.- Л.: изд-во АН СССР, 1969. - 210 с. 4. Вебер Макс. Аграрная история древнего мира. - М.: «Канон-пресс-Ц» «Кучково поле», 2001. - 560 с. 5. Законы XII таблиц // <http://cornelius.chat.ru/12.htm>. 6. Канаев А.В. Историческое и логическое в теории кредита: эволюция кредитного обязательства и его динамическая модель // Вестник Санкт-Петербургского университета. - Сер. 5. - Вып. 1: Актуальные проблемы исторической науки. - СПб., 2007. - С. 21-32. 7. Ковалев С. И. История Рима. Курс лекций. - Ленинград, Издательство ЛГУ, 1986. 8. Колобова К. М. Революция Солона. - Ученые записки ЛГУ. - Вып. 4. - Л., 1939. - С. 25-72. 9. Коптев А.В. XII таблиц и календарь архаического Рима: к вопросу об обществе и эпохе записи древнейших римских законов // Власть, личность и общество в античном мире. - М., 1997. - С. 372-379. 10. Коптев А.В. Римское право в архаическую эпоху // <http://ancientrome.ru/publik/koptev/kopt17.htm>. 11. Кофанов Л. Л. Обязательственное право в архаическом Риме

(VI - IV вв. до н. э.). - М.: Юрист, 1994. - 235 с. **12.** Ливий Тит. Римская история от основания Рима. Том I. Книги 1-6. - Киев, 1900. - 367 с. **13.** Павел Юлий. Пять книг сентенций к сыну // ВДИ. - 1971. - № 1. - С. 169-200. **14.** Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту. - Т. II. - Годы 51-46 до н. э. - М.-Л., 1950. - 501 с. **15.** Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. II. - М.: Издательство «Правда», 1990. - 605 с. **16.** Покровский И. А. История Римского Права. - СПб.: Торговый дом «Летний сад», 1999. - 533 с. // <http://www.allpravo.ru/library/doc/2527p>. **17.** Тертуллиан. Апологетик / Перевод Н. Н. Щеглова // <http://khazarzar.skeptik.org/books/tertull/apologet.htm>. **18.** Цицерон М. Т. Диалоги. О Государстве. О законах. - М.: Наука, 1966. - 223 с. **19.** Цицерон Марк Туллий. Речи. В двух томах. Том II. - Годы 63-43 до н. э. - М.: Изд.- во АН СССР, 1962. - 397 с. **20.** Domini nostri sacratissimi principis Justiniani digestorum // <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest.shtml>. **21.** Gai. Institutionum commentarius // <http://www.thelatinlibrary.com/gaius.html>. **22.** Gellius Aulus. Nostes Atticae // <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius.html>. **23.** Huschke Ph. E. Ueber das Recht des nexum und das alte romische Schuldrecht. - Leipzig, 1846. - VIII + 262 s. **24.** Livius Titus. Ab Urbe condita // <http://www.thelatinlibrary.com/livy.html>. **25.** Madvig J. H. Die Verfassung und Verwaltung des Romischen Staates. Bd. 2. - Leipzig, 1882. - 805 s. **26.** Savigny K.F. Ueber das altrömische Schuldrecht. - Berlin, 1834. - 35 s. **27.** Varro M. Terenti. De Lingua Latina // <http://www.thelatinlibrary.com/varro.ll5.html>. **28.** Varro M. Terenti. Rerum Rusticarum de agri cultura // <http://www.thelatinlibrary.com/varro.rr.html>.

Увага. В джерелах, помічених на сайті «Латинська бібліотека» <http://www.thelatinlibrary.com/> відсутня нумерація сторінок, тому в нашій статті посилання на означені джерела здійснюється традиційно: № у списку, книга, глава, розділ, параграф - [20, XLIII, XXVI, 12, 1].

УДК: 94(394.5)“03“

Богдан БОДНАРЮК

САМІТНИЦЬКЕ ЖИТЛО ОТЦІВ-ПУСТЕЛЬНИКІВ IV СТ.: БУДІВНИЦТВО, ПЛАНУВАННЯ ТА ОБЛАШТУВАННЯ

У статті автор досліджує причини та передумови появи в середовищі перших анахоретів Сходу індивідуальних осель. Особлива увага в публікації приділяється конструктивним особливостям ранніх чернечих жител, будівельним матеріалам, які використовувалися самітниками при зведенні для себе у пустелях Єгипту помешкань та каплиць. Автор також характеризує основні види і типи хиж, келій і будинків, де християнські аскети і подвижники в епоху формування й становлення чернечих спільнот усамітнено жили, молилися, здійснювали аскетичні подвиги.

Ключові слова: аскетизм, житло пустельників, чернечі келії, чернецтво Сходу, єгипетські анахорети, побут самітників, печери Келлії, кинівіти, перші аскети.